

LÁSZLÓ SZABOLCS

EGY POLGÁR TERHELŐ VALLOMÁSA

Márai Sándor: *Hallgatni akartam*

■ Kellene találni valami frappáns, illő kifejezést az izgalom, kíváncsiság és koncentráció azon kivételes összjátékára, amikor az olvasó egy nagy magyar író újonnan előkerült, ismeretlen szövegét veszi kézbe. Ezt a ritka bibliofil lelkesülést pedig csak fokozza, hogy szinte regényszerű irodalmi fogáshoz hasonlít a titokzatos kézirat felbukkanása, hiszen több mint hatvan évig rejtőzött kontinensek között hányódó dobozok mélyén, mígnem egy éles szemű irodalmár kikövetkeztette létezését az író hátrahagyott tömör naplőbejegyzéseiből. Logikai okfejtésből pedig filológiai felfedezés lett, majd hamarosan csinos kis könyv: Bod Péter nyomozása és Mészáros Tibor szerkesztése révén így került kiadásra Márai Sándor közismert önéletrajzának, az *Egy polgár vallomásainak* a folytatása. Még pontosabban: a már eleve harmadik részként számon tartott *Föld, föld!* című memoárnak a szerző által levágott s félretett első két fejezete, amely most külön könyv formájában olvasható.

A kézirat különös történetéhez még az is hozzátartozik, hogy maga Márai kettős tiltással tartotta távol a magyar olvasóközönségtől élete során: amellett, hogy a szocialista Magyarországon nem engedélyezte könyveinek megjelenését (amit az akkori irodalompolitika hosszú ideig nem is tett volna lehetővé), ez a szövegrészlet – mely az 1930–40-es évek Horthy-rendszerét tárgyalja – még fordításban vagy emigráns kiadásokban sem láthatott napvilágot tartalma és kritikus hangvétele miatt. Az emlékirat írása közben, már olaszországi emigrációban jegyzi fel naplójába, hogy „az anyag olyan, néha úgy érzem, mintha robbanóanyaggal játszanék: lángot vet a papíron”. (159.) Befejezése után, 1949-ben pedig arra a következtetésre jut, hogy az említett részletet nem engedí külföldi nyilvánosság elé: „nem akarom, hogy ezt a szomorú vallomást, a magyarságnak ezt a vádiratát idegenek is olvassák [...], az idegen ne tudjon minderről.” (159.) Vagyis, a polgári család diszkrét etiká-

ját követve, Márai nem akarta a nemzet szennyését kitergetni a világ szeme elé, inkább bízott egy „holdbeli” szabadabb korszak eljövételében, amikor bensőségebb körülmények között, de azért szigorú kiméletlenséggel tudja szembesíteni az olvasókat „a magyar társadalom felelősségének terhelő adataival”. (159.)

De még mielőtt a „robbanóanyaghoz” érnének, érdemes felfigyelni a vallomások, önelemző szöveggel létrejövő kommunikációs helyzetre, melynek általánosságra törekvő társadalompedagógiai célzata és közvetlensége a mai közéleti, irodalmi beszédmódokban már megismételhetetlen, sőt elképzelhetetlen, ám ugyanakkor talán fájdalmasan hiányzó is. Az európai, urbánus műveltségű és szemléletű Márai családiasabbra szűkíti közönségét, mintegy meghívja az agyonkínzott, háborút viselt és összezavarodott magyar nemzetet egy feketére, mert komolyan szándékozik megtárgyalni az elmúlt két évtizedet. A régi költők hagyományos vateszi prédikációja Márai tollán átalakul egy józan, őszinte, felelősségteljes, egyenlő felnőttek között lezajló beszélgetéssé, melyben a megszólító fél, azaz „a magyar író” család nélkül próbálja kielemezni a közös szenvedések, hibák, bűnök és cinkosságok természetét.

Az emlékirattal vállalt analitikus feladatot az író szerkezetileg úgy valósítja meg, hogy a szöveg indulópontjának az Anschluss napját, 1938. március 12-ét választja, és ezt a szimbolikussá nagyított eseményt teszi meg a visszafordíthatatlan, összeomlást hozó történelmi változások első stációjának, amelynek prizmáján keresztül visszatekintve igyekszik magának megfogalmazni a korszak legsúlyosabb problémáit. A náci csapatok bécsi bevonulása ébreszti rá az elemzőt a háború előtt közállapot tarthatatlanságára: „kísérletes volt a bizakodó tudatlanság, az öncsaló reménykedés, amelyben éltünk.” (114.)

Márai szemléletében két „izzó sorskérdés parázslott a magyar élet mélységeiben”:

az egyik a földreform és a nagybirtokos rendszer megszüntetése, amit az 1918-as és 1919-es forradalmak alkalmával nem sikerült megvalósítani; a másik pedig a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek és népség által létrejött új, többszintű traumákat okozó politikai helyzet. (52.) A Horthy-korszakra irányuló mindenkori elvakult vagy szándékosan misztifikáló nosztalgiaik ellenméréként hangsúlyozza, hogy ezt a rendszert lényegében a szabadság és a demokrácia erkölcsi törvényeinek hiánya jellemezte (Márai egyenesen „neobarokk fasizmusnak” nevezi egy helyen). Ha pedig valaki „kétkedni mert az üzletszerűen és iparszerűen népszerűsített »keresztény, nemzeti« elvek helyességében” (52.), arra nagy valószínűséggel társadalmi megbélyegzés és állásvesztés várt.

Ennek a szigorú, átfogó leltárnak a tükrében kerül vizsgálata a háború előtti években kibontakozó saját írói magatartása és a Márai-könyvekben központi témaként visszatérő polgárságnak mint társadalmi rétegnek, világszemléletnek és műveltségnek a szerepe, felelőssége. A politikai összeomlás, Budapest ostroma és az emigrálás után emlékező Márai metsző iróniával mutatja be a békeidőszak polgári életformáját élvező, sikeresnek számító, de az elkövetkező évek borzalmairól mit sem sejtő korábbi önmagát. Az íróembert, aki a mindennapok gondtalanságával veti papírra a soron következő regénye napi harmincöt sorát, majd beszél a legnépszerűbb pesti lap szerkesztőségébe, hogy a rendszeres honorárium fejében firkantson valami „érdekességet” a rovat számára.

A helyzetével megelégedett és a biztonság, állandóság illúziójában élő polgári író alakja ellen tehát egyértelmű vádat emel a szarkasztikus hangvétel, de az így leírt helyzetből adódó múltbeli elbizakodottsága, naivitása és részleges vaksága ugyanakkor megkíméli a visszaemlékezőt a személyes felelősség kérdésének részletesebb, célzatosabb vizsgálatától. A könyv egyik legnehezebb és felkavaró kellemetlensége miatt nagyjából megválaszolatlanul hagyott kérdése, hogy a Horthy-rendszer problémáinak és igazságtalanságainak tudatában „mit is tehetett a polgári magyar irodalom?” – kérdezi ezt a korszak egyik legnépszerűbb szerzője, aki személyes kapcsolatban állt a fennálló kormányok vezérégyéniségeivel. Ám ha a személyes életútra, közéleti szerepekre (vagy hiányukra) irányuló önvizsgálatot nem is találunk, az elkövetett mulasztások és hibák mindvégig a többes szám első személyhez kapcsolódnak. Márai egy pillanattig sem mentegőzik, hanem következetesen –

mondhatni, példamutatón – közösséget vállal az elemzése által fókuszba helyezett csoportokkal: az értelmiséggel, a polgársággal és a teljes magyar társadalommal.

Az emlékiratban immár szabadjárá engedett komoly társadalomkritikának és önelemzésnek két izgalmas aspektusát érdemes megemlíteni. Az egyik ilyen, meglehetősen aktuális kérdés Márai politikai, illetve eszmei helyzetének (és retrospektív megítélésének) bonyolultságát érinti, hiszen a korabeli egyéni életutak, viszonyok, tettek és szövegek hálózatának részletes vizsgálata ráébredt, hogy a baloldali/jobboldali bináris kategóriák használata félrevezető és felszínes. Márai tizenkilenc éves korában lelkes cikkekkel ünnepelte a Tanácsköztársaságot, majd fokozatosan visszakanyarodott a polgári szerep és műveltség kereteibe, és 1936-ban társult a jobboldalinak tekintett *Pesti Hírlaphoz* (az elhunyt Kosztolányi helyébe), egy olyan „liberális” laphoz, mely következetesen, nemzetközi szinten propagálta a revízió gondolatát. Emlékirataiban Márai mélyen elítéli a Horthy-rendszert támogató középosztályt, s ugyanakkor ismételtelen azonosul az eszményített, humanista polgár szerepkörével, akitől Európa újraépítését reméli. Hovatovább, a kézirat keletkezésének éveiben hatalomra jutó magyarországi sztálinista rendszer elől Nyugatra emigráló író közismert kommunistaellenességét érdekesen egészíti ki az – angliai és a skandináv példák hatására elképzelt – új világrendről felvázolt elképzelése, miszerint: „a kapitalista termelési mód csak akkor tud az eltömegesedett világban az egyénnek és a tömegnek életformát biztosítani, ha emberszabású egyezkedést köt a szocializmussal.” (125.) Így talán Márai gondolatvilágának és tapasztalatainak árnyalt ismerete elég lehet ahhoz, hogy a szerző utólagos, politikai dichotómiák mentén történő kisajtításának irodalmárok és olvasók egyaránt ellenálljanak.

Egy hasonlóan figyelemre méltó kérdéskört találunk a *Hallgatni akartam* második fejezetében, ahol a szülővárosából évtizedekig száműzött Márai emlékezik arra, amint az első bécsi döntés után a bevonuló magyar csapatokat kísérve viszontláthatta Kaszát. „A város nem csalt meg: egészen olyan, mint ahogyan emlékeimben és álmaimban láttam, olyan, ahogy elképzeltem”¹ – írta egy akkori beszámoló cikkben, ám az emlékiratban már a ténylegesen megtapasztalt zavarának és fájdalmának ad hangot. A régi épületek és a magasztos dóm ugyan nem változott, de a helyiek és az érkezők közötti természetesen, problémamentesen hirdett magyar–magyar viszony már annál inkább.

Az új államuk – a Monarchiához képest – demokratikusabb körülményeihez szokott őslakosok zöme idegenkedve fogadta a nagy csinnadrattával érkező félféudális, basáskodó „anyások” (azaz anyaországiak) bevonulását, akik szinte gyarmati tisztviselők módjára vették át a visszacsatolt területek irányítását. Ennek a számára meglepő, de ugyanakkor nagyon is érthető ellenérzésnek a keresztüzében Márai (mintegy előrevetítve a „magyar világok” közötti ingadozás ambivalens életérzését) ismételt felfedezi kívülállásának és otthontalanságának bizonyítékát, ami aztán végigkíséri majd egész életén.

Így ez a frissen könyvbe fogott két rövid fejezet – amit már csak a teljesebb kép és az új összefüggések kedvéért is érdemes a fent említett önéletrajzi szövegekkel egybeolvasni – a mondandó súlyának és az emlékező egyéniségének, intelligenciájának és ki-

egyensúlyozott stílusának köszönhetően remek olvasmányt nyújt. Ugyanakkor a magyar emlékezőpolitika és -kultúra komoly hiányosságai miatt a hat évtizedes késés nem tompított sokat Márai szövegének aktualitását: bizonyítják ezt például a Trianonról és a Horthy-korszakról zajló közéleti, illetve szakmai viták. Érett, őszinte és kíméletlen konklúziója – miszerint a második világháború és a holokauszt alatt elkövetett bűnökre nincs mentség, így mindezért a magyar társadalomnak közösen kell viselni a felelősséget, „azok helyett és azok nevében is, akik valóban bűnösök voltak” (50.) – bizonyára ma sem fog konszenzuális egyetértést kiváltani. Csak remélni lehet, hogy Márai emlékiratai és naplói – Bod Péter megjegyzését kissé módosítva – komoly szellemi muníciót biztosítanak azon az önismereti úton, amelyet a magyar társadalomnak végig kell még járnia.²

■ JEGYZETEK

1. *Képek és tények Márai Sándor életéről*. Szerk. Mészáros Sándor. Helikon, Bp., 2006.

2. Bod Péter: *Márai, aki behallgatott a történelemben*. Népszava 2013. július 20.

TRIANON – SPORT – HONVÉDELEM

Szakály Sándor: *Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről*

■ Szakály Sándor munkássága mára már megkerülhetetlen bárki számára, akit a huszadik századi magyar hadtörténelem érdekel. Különösen annak fényében értékesek Szakály Sándor munkái, hogy tudományos tevékenységét az elmúlt két évtized során komoly adminisztratív-menedzseri tevékenység is kiegészítette,* jelentős szerepet vállalt közvitákban, tévéműsorokban a tudományos eredmények népszerűsítésében, és amikor szükség volt, komoly szakmaisággal teljesített a magyar igazságszolgáltatás által felkért törvényszéki szakértőként is. Művelt, sokoldalú, a történelmi kutatás módszertanát jól ismerő szakember, amire bizonyíték jelenlegi kötete is.

A kötet címét négy fogalom/főnév alkotja: Trianon, honvédség, háború és sport. E négy főnév köré épülnek fel a kötetbe foglalt tanulmányok, mintegy Szakály Sándor eddigi munkásságának keresztmetszetét, *ars scientificáját* is nyújtva. Műfajukat, tartalmukat tekintve a tanulmányokat három kategóriába oszthatjuk. Az első az általánosabb jellegű elemzéseket foglalja magába, amelyek a magyar történelem egy-egy kulcsmomentumához vagy meghatározó jelenségéhez kapcsolódnak, és amelyekben a szerző saját véleményét fogalmazza meg a tárgyalt témával kapcsolatban, érvelését mindig a megfelelő forrásokkal alátámasztva. A második kategóriába a biográfiai jellegű írások

Kárpátia Stúdió, Bp., 2013.

*A szerző 1991–1997 között a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Legújabb- és Jelenkor Történelmi Osztályának vezetője, 1997–1999 között a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa, majd az intézmény főigazgatója. 2010-től a Károli Gáspár Református Egyetem professzora, majd tanszékvezető egyetemi tanára és egyúttal a Történettudományi Intézetnek is vezetője. 2011-től ugyanennek az egyetemi intézménynek keretein belül a Történettudományi Doktori Iskola vezetője, 2013-tól pedig a nemzeti Közszerzői Egyetem tudományos rektorhelyettese.

tartoznak, melyek egy-egy személy életének egy-egy jelenségére koncentrálnak, ezt mutatják be eredeti források alapján. A harmadik kategória szövegeinek fókuszába egy-egy történelmi forrás – mint például Shvoy Kálmán naplója – kerül, ennek végzi el a szerző a kritikai elemzését.

Az általunk az első kategóriába sorolt tanulmányok indítják a szövegegyüttést, *A trianoni békediktátumtól a Sport és honvédelem* című tanulmányig. Ezekre az objektív hangvétel mellett jól dokumentáltság jellemző. A hivatkozások között minden esetben megtalálhatóak a releváns magyar szakirodalom és a levéltári hivatkozások is, ez utóbbitől azonban jelentősen több van, ami a kutatómunka eredetiségét is illusztrálja egyúttal. E kategória minden tanulmánya ugyanakkor erkölcsi és értékítéletet is tartalmaz. Határozott és higgadt értékítéleteket.

Így *A trianoni békediktátum* nagy teret szentel a gróf Apponyi Albert által a békekötés alkalmával tartott beszédnek, amely – bár gyakorlati eredményt nem ért el – szimpátiát ébresztett több antantpolitikusbán. *A magyar királyi honvéd tisztikar és a „zsidókérdés” (1938–1942)* című tanulmány azt illusztrálja, hogyan próbálkoztak a magyar honvédség vezérkara zsidó származású értékes tisztjei kibúvót találni a zsidótörvények hatálya alól, annak ellenére, hogy ezek az erőfeszítések az esetek nagy részében nem jártak sikerrel. *A Volt-e alternatíva?* arra próbál választ találni, alakulhatott volna-e másképpen Magyarország sorsa a második világháborúban, vehettek-e volna más irányt az események, hozhattak volna-e az ország felelős döntéshozói más határozatokat, mint amelyek vesztes háborúba sodorták az országot. A szerző végkövetkeztetése szerint a kényszerpályának a valójában megtörténteken kívül gyakorlatilag nem volt más alternatívája, mivel a kor felelős magyar politikusai nem vállalhatták fel azt, hogy elmullasszanak bármely lehetőséget a trianoni béke által kreált helyzet megváltoztatására.

Az általunk második kategóriába sorolható tanulmányok kutatói módszertana öt-ötvi a prozopográfiai-biográfiai, illetve a mikrohistóriai kutatási módszertan elemeit. E rövid életrajzi tanulmányok – amennyiben a szépirodalom területén keresnénk számukra analógiát, ez a novellák, karcolatok műfaja lenne – központi figurái vagy hivatásos katonák, vagy pedig olyan jelentős személyiségek, akiknek életútja adott időszakban a magyar hadsereghez kapcsolódik. Ilyen személyiségek többek között Kemény Ferenc, a Magyar Olimpiai Bizottság alapító titkára, Mező Ferenc, aki 1928-ban az amszterdami olimpia irodalmi versenyén szer-

zett aranyérmét *Az olympiai játékok története* című munkájával, vagy maga Gömbös Gyula miniszterelnök. Különösen érdekesek a Gömbös Gyula sportteljesítményeit bemutató táblázatok, melyek 1909–1910-ban készültek, és pontos kimutatást nyújtanak arról, hogy a katonai vívó- és tornatanár-tanfolyam tizenegy hallgatójának milyen próbákon kellett teljesítenie, és ezek sorában milyen eredménnyel és hányadik lett a későbbi miniszterelnök. E felmérések alapján az egykori miniszterelnök elsősorban magasugrásban jeleskedett, melyben egyúttal a tanfolyam legjobbjának bizonyult.

A harmadik kategóriába tartoznak azok az írások, melyek központi témája egy-egy fontos dokumentum köré épül. E tanulmányok legtöbbször bevezető írással ellátott forrásközlés és kritika, mely a közölt iratot időben és térben elhelyezi, és amennyiben szükséges – vagyis nem hivatali, a hivatalos nyelvezetet és megfogalmazásokat betartó szövegről van szó –, ezek stílusát is kiemeli. Olyan dokumentumok kerülnek itt bemutatásra, mint Kádár Gyula főhadnagy nősülési kérelmére kapott engedélye, Horthy István emléklapos hadnaggyá történő kinevezésére vonatkozó iratok, Gaudernak Olga bárónő anyagi segélyre vonatkozó kérelme Horthy Miklós kormányzóhoz közlő esküjéről miatta, a Werth Henrik elleni szélsőjobbaldali röpirat, melyet szerzői a katonaság körében terjesztettek, Kolcsak tengernagy özvegyének levele Horthy Miklóshoz 1942-ben, melyben a levélíró a Szovjetunióinak magyar megszállás alatt lévő területein élő testvérének és ismerőseinek felkutatásához kérte a kormányzó segítségét. *A Napló, naplószerző emlékirat, emlékirat?* című tanulmány szerkezete az előbbiekenél komplexebb, mivel egy terjedelmesebb, régebben már kiadott forrásnak, Shvoy Kálmán naplójának (vagy még inkább a napló 1983-as kiadásának) elemzését és kritikáját tartalmazza. Szembetűnő, hogy tanulmányában a szerző legjobb tudását mozgósítja, hogy Shvoy Kálmán távolról sem egyértelmű történelmi figuráját, naplóját és a napló kiadását minél részletesebben, de ugyanakkor tömören, lényegre törően, egyszerűsített kritikusan ismertesse. A tanulmány nyelvezetapparátusa kiváló; a probléma megközelítési módja elsősorban a kiadás vonatkozásában kritikus, és jelzi, hogy még inkább az lehetne. Így a szerző arra is utal, miszerint a kiadás kapcsán általa megfogalmazott észrevételek mellett még sok más egyéb tévedésre is utalhatna az 1983-as kiadás felületes és szakmaiatlan szerkesztése miatt.

A kötet utolsó tanulmánya a *Népbírószági eljárások a magyar királyi honvédség és*

csendőrség tagjai ellen 1945 után címet viseli, és nem véletlenül lett a kötetzáró írás – ez mind kronológiai, mind tartalmi szempontból megalapozott. Ugyanakkor – szubjektív megítélésünk szerint – talán ez a szöveg a leginkább figyelemfelkeltő. Ehhez hozzájárul az is, hogy ez irányú tudását a szerző nemcsak az elméleti-akadémiai szférában, hanem gyakorlatban is kamatoztatta, gondolunk itt szakértői minőségére a Képipró Sándor ügyében folytatott perben. De ugyanakkor hiánypótló írás is, mely jó szintézisét nyújtja a második világháborút követően lezajlott népbírói perek során meghurcolt katonai és csendőrtisztek sorsának. Reméljük, a szerző a jövőben is minél többet fog közölni ebben a témában, mivelhogy ez a magyar nemzet történelmének olyan fejezete, melyről jóval kevesebb információval rendelkezik a szakma és a közélet is, mint kellene és lehetne.

Szakály Sándor egyike azon szerzőknek, akik szeretnek markáns módon véleményt megfogalmazni, írásai a szakmai információ túl saját egyéni értékrendjének, ítéleteinek tükröződései is egyben. Éppen ezért, úgy tűnik, írásainak erőssége az, hogy már-már szinte kínos pedantériával vigyáz a közölt tényyszerű információk pontosságára, melyekből következtetéseit levonja. Így állításait legfeljebb eltérő világból fakadó érveléssel lehetne megtámadni, annak viszont nincs köze a szakmai módszertanhoz. A kötet mindenképpen jó keresztmetszetét adja az 1918–1947 közötti magyar hadtörténet főbb problémáinak, kérdésköreinek, és mint ilyen hasznos olvasmány lehet bárki számára, aki ezekben a kérdésekben el szeretne mélyedni.

Lakatos Artúr

A MAGYAR SZÉLSŐJOBBDALRÓL

Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*
Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*
Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták.*
Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója

■ Napjaink politikai és közéleti viszonyai között a magyar szélsőjobboldal történetének megismerése, valamint az elfogultságoktól mentes, kiegyensúlyozott szakmunkák megjelentetése rendkívül aktuális és fontos feladat. A második világháború befejezését követően a téma kutatásában három korszakot különböztethetünk meg:

1. 1948–1956 között az Andics Erzsébet-féle vulgármarxista szellemiség és leleplező-megbélyező szándék jegyében született történetíró munkák még dogmatikus propaganda-kiáltványok voltak, melyek nem törekedtek a közelmúlt hiteles ábrázolására. A szélsőjobboldalt és a nyilasokat összemosták a különböző konzervatív irányzatokkal, valamennyit a náci Németország „agentúrájának” tartották.

2. 1956 után a történetírás professzionálizálódott, amelynek során előtérbe kerültek azok, akik a múltat már szakszerűbben igye-

keztek magyarázni. A korábbi dogmák egy része ugyan még tovább élt, ezért a hatvanas évek történetírását egyfajta kettősség jellemezte. A reálisabb, a leegyszerűsítéseken túllépő kutatások megkezdését Ránki György az MTA Történettudományi Intézetében kezdeményezte, melyeket rajta kívül elsősorban Sipos Péter, Lackó Miklós és Teleki Éva neve fémjelzett.

3. A téma kutatásában a rendszerváltást közvetlenül követő évek nem hoztak jelentősebb változást, az áttekintő jellegű munkák többnyire a korábban széles körben elfogadott szemléleti keretek között maradtak. Jelentős megújulást csak a pályáját a 2000-es években kezdő fiatal történész generáció hozott. Ennek a nemzedéknek a képviselője Paksa Rudolf is, aki a közelmúltban három kötetben foglalta össze kilencéves kutatómunkája eredményét.

Elsőként megjelent, de nem elsőként írt, ismeretterjesztő jellegű könyvében Paksa a dualizmus korától egészen napjainkig mutatja be a magyar szélsőjobboldal történetét. Már a könyv borítója is figyelemfelkeltő: a radikális jobboldal egyik szimbólumaként használt, ún. árpádsávos zászlóhoz hasonlóan vízszintesen vörös-fehér (ezüst) csíkozású.

Paksa szélsőjobboldali jelzővel illet minden olyan törekvést, amely önmagát annak nevezte, vagy akit a kortársai szélsőjobboldalinak tartottak, továbbá akiket az utókor ekként kezel. Ezzel együtt azonban törekszik a pontos fogalomhasználatra: fasisztának csak a Benito Mussolini vezette mozgalmat és annak másolót, míg nácinak az Adolf Hitlerhez köthető német nemzetiszocialistákat és követőit jelöli. Nemzetiszocialistának tekinti mindazon, a két világháború között megjelent szélsőjobboldali irányzatok tagjait, akik totális államot akartak kiépíteni. A magyar nemzetiszocialisták többsége nyilasnak vagy nyilaskeresztesnek nevezte magát, kivételek Szálasi Ferenc hungaristái, valamint Böszörmény Zoltán kaszárkeresztesei.

Mai értelemben vett szélsőjobb Magyarországon 1919 előtt nem létezett, ezért az első három fejezetben Paksa az előzményeket és a szellemi környezetet mutatja be: a dualizmus korából örökölte a szélsőjobb a nacionalizmust, illetve a magyar fajelméletként is értelmezhető turanizmust. Liberalizmussellenes nézetrendszerük az ipartámogatással szemben álló és a mezőgazdasági érdekvédelmet középpontba helyező agráriusok, valamint a Zichy Nándor gróf köré gyülekező politikai katolicizmus híveinek gondolatvilágában gyökerezett, akiknek egy része (Zichyvel ellentétben) a nagytőkét és a bankokat a zsidósággal azonosította.

A szélsőjobboldal az 1918/1919-es baloldali forradalmakra adott válaszként született, liberalizmus- és kapitalizmussellenes, antikommunista irányzatként, amely egy nemzeti-keresztény alapokon nyugvó harmadik utat remélt. Rendkívül sokszínűek voltak, soraikban a szélsőséges egyetemi ifjúsággal, az Ébredő Magyarok Egyesületével, Horthy hadseregének tisztjeivel, valamint olyan radikális keresztényszocialista gondolkodókkal, mint a hungarizmus fogalmának megalkotója, Prohászka Ottokár, továbbá a modern tömegkommunikáció lehetőségeit bátran kihasználó prédikátor, Bangha Béla.

A bethleni konszolidáció rendszere a különítményesek felszámolásával, az utcai politizálás megszüntetésével, valamint a közbiztonság helyreállításával jelentős eredményeket ért el a szélsőségesek visszazorí-

tása terén. A kormánypártban csalódottak Gömbös Gyula vezetésével ugyan 1924 októberében megalapították a fajvédő Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, de az 1926-os választásokon csúnyán lezerepeltek, Gömbös pedig később miniszterelnökként (1932–1936) sem tudta megvalósítani fajvédő politikája lényegét.

Paksa kimerítően foglalkozik a harmincas évek fajvédelmi irányzataival nem összemosható fasiszta és nemzetiszocialista mozgalmakkal, kiemelve, hogy szinte sosem voltak egységesek, folyamatosan rivalizáltak egymással. A magyar nemzetiszocialisták markánsan eltértek német társaiktól abban, hogy nem voltak keresztényellenesek, igyekeztek összhangba hozni a kereszténységet a szélsőjobboldalissággal. Szálasi 1935-ben alapított Nemzeti Akarat Pártja kifejezetten a tudatos hit fontosságát hangsúlyozta. A nemzetiszocialisták első politikai sikerüket 1938-ban könyvelhették el, amikor Endre Lászlót választották Pest vármegye alispánjává. Paksa értékelése szerint itt átszakadt egy lelki gát: a tekintélyelvű Horthy-korszakban a szavazók látták, hogy a vezetők között is vannak szélsőjobboldaliak, így az követhető mintává vált. Az 1939-es, már titkos választásokon a szélsőjobb jelentős eredményeket ért el, a parlamentari diskurzust azonban nem tudták tematizálni. Horthy, valamint a második miniszterelnöki ciklusát (1939–1941) töltő Teleki Pál pedig minden lehetséges eszközzel igyekezett is fellépni ellenük.

A szélsőjobboldal hatalomra kerülésének előfeltétele az ország német megszállása volt 1944. március 19-én. Horthy októberi, sikertelen kiugrási kísérletét követően a Szálasi vezette Nemzeti Összefogás Kormányának az ő támogatásával hirdette meg a végéig való kitartást a háborúban, ami óriási anyagi és embervesztéssel járt. A szélsőjobboldal ezért érthető okokból a háború végére teljesen diszkreditálódott, emigrációba kényszerült, ahol a zsidóellenességet holokauszttagadásra és 1948 után Izrael-ellenességre cserélték. A rendszerváltást követően történtek ugyan kísérletek a hungarista mozgalom magyarországi szárnyának felélesztésére, ezek azonban nem jártak sikerrel.

A magyar szélsőjobboldal történetének bemutatását Paksa nem fejezi be a rendszerváltással. Részletesen elemzi a népi-nemzeti ellenzék radikális szárnyából érkező, a népi írók örökségét magáénak valló Csurka Istvánnak, illetve a Magyar Igazság és Élet Pártjának felemelkedését és bukását; foglalkozik a populista nemzeti radikalizmus sikerét megalapozó „nacionalista újrómantikával”, de nem marad ki a sorból az önma-

gát jobboldali ifjúsági közösségből napjaink egyik meghatározó nemzeti-radikális pártjává kinövő Jobbik sem.

Paksa könyve könnyed, olvasmányos formában tekinti át a kiegyezéstől napjainkig a hazai szélsőjobboldal történetét, sok esetben külföldi példákkal is párhuzamba állítva a rendkívül sokrétű mozgalmi és eszmevilágot. A fejezetek végét a témához kapcsolódó szakirodalmi ajánló zárja, hogy az adott kérdéskör iránt behatóbban érdeklődők útmutatást kapjanak ismereteik további gyarapításához. A mű utolsó fejezetében Paksa egy rövid összegzésben tekinti át a korszakokon átívelő szélsőjobb különböző irányzatait. Közös jellemzőjüknek a kirekesztő gondolkodást, az önálló szubkultúra kialakítását, a fennálló viszonyok radikális átalakításának igényét, a rendpártiságot, a parlament-, illetve demokráciaellenességet tartja. A könyvet egy igényesen megszerkesztett, diagramokból és a szélsőjobboldali pártok választási eredményeit (1939–2010) prezentáló térkép-anyagból álló függelék zárja.

Szálasi Ferenc nyilaskeresztes politikusról, Magyarország nemzetvezetőjéről, a 20. századi magyar történelem egyik leginkább elutasított alakjáról életrajzi monográfia (egy magyar szélsőjobboldali internetes portálon közzétett, apologetikus biográfiát leszámítva) még nem született. Paksa ennek a hiátusnak a betöltésére vállalkozott, amikor elkészítette tudományos igénnyel megírt, népszerűsítő összefoglalóját Szálasi életútjáról.

Mivel Paksa elsősorban Szálasi politikai pályáját elemzi a könyvben, ezért hősenek gyermek- és fiatalkorát csak érintőlegesen tárgyalja. Szálasi 1897. január 6-án született Kassán, egy szegény katona-tisztviselői család második gyermekeként. A családot a Monarchia liberális szellemiségének megfelelően nem jellemezte zsidóellenesség. A kőszegi katonai alreáliskolában kezdte meg a tanulmányait, majd a kismartoni katonai főreáliskolában folytatta, végül a bécsiújhegyi katonai akadémia elvégzése után 1915-ben avatták hadnaggyá. Az első világháborúban előbb az olasz, majd a nyugati hadszíntéren harcolt. Elmondása szerint a fronton kezdett foglalkozni a spiritualizmussal, alaposan tanulmányozta a Bibliát, melyben elborzasztották az ószövetségi kegyetlenkedések, Jézus haláláért pedig a zsidókat tartotta felelősnek.

1923-ban felvételt nyert a vezérkari képzést adó Hadiakadémiára, melyet 1925-ben kitűnő eredménnyel fejezett be. Politikai, valamint társadalmi-gazdasági nézeteiről már tisztárai között is sokat és szívesen vitatkozott, akik ugyan elismerték az olvasott-

ságát és elméleti tájékozottságát, ezzel együtt azonban tudálékos és önhitt embernek tartották. 1933-ban publikálta *A magyar állam felépítésének terve* című rövid írását, melyben az erős állam koncepciója és a hagyományos parlamentarizmus felszámolása mellett szállt síkra. 1935-ben vonult nyugállományba, és alakította meg a Nemzeti Akarat Pártját (NAP). Paksa ettől kezdve az eddigieknél lényegesen behatóbban foglalkozik Szálasi pályafutásának alakulásával.

A NAP programja a Szálasi által jegyzett *Cél és követelések* című brosúra lett, melyben követelte a trianoni békeszerződés revízióját, az általános, titkos, egyenlő és kötelező választójog bevezetését, de fontosnak találta a családok szociális és egészségvédelmét, valamint a közoktatás átalakítását is. Az 1935-ös országgyűlési választásokon a hatvani választókerületben induló Szálasi a kormánypárt ellehetetlenítette, ezért visszalépett, az 1936-os pomázi időközi választáson pedig még 8%-ot sem ért el.

1937-re Szálasi álláspontja a zsidókérdésben radikalizálódik, pártja elkezd szervezkedni a fővárosi munkásság körében is, így az egy erősen antiszemita, forradalmi, kispolgári és proletárpárttal alakul át. Szálasi áprilisban izgatásért letartóztatják, és felosztatják a pártját. Augusztusban újra börtönbe kerül egy felforgatónak ítélt munkája miatt. Szabadulása után Festetics Sándor Magyar Nemzeti Szocialista Pártjával és Saló János Nemzeti Frontjával egyesülve október 24-én megalapította a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot (csak a névelő különböző volt a Festetics pártjától). A szervezetet 1938 elején feloszlatták, mondván, a NAP utódja. Az áprilisi lovasberényi időközi választásokon mandátumot szerzett Hubay Kálmán újságíró azonban a képviselőházban jelentette be a jogutód, Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom megalakulását. Szálasi az *Út és Cél* című cikksorozatában dolgozta ki a hungarizmusnak mint önálló magyar nemzetiszocializmusnak az ideológiai alapjait. Egy nemzeti, szocialista, keresztény, iparosított parasztállamot képzelt el, melynek társadalmában nincs helye a zsidóknak. Az egyháznak kimondottan tiltotta a politikai szerepvállalást, és szükségnek tartotta a Kárpát-medencei népek egyesítését a Hungarista Magyar Birodalomban, többek között az itt élő népcsoportok gazdasági egymásrautaltsága miatt is.

1937–1938 folyamán Szálasi ellen négy bírósági eljárás is folyt, hitfelekezeti elleni, illetve az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló izgatás miatt. 1938 júliusában tartóztatták le, és előbb a Markó utcai Gyűjtőfogházba került, majd

onnan a szegedi Csillag Börtönbe, ahol a 9323-as rabszámot kapta. Szálasi börtönnaplóját Paksra részletesen ismerteti a könyvben. Ebből kiderül, hogy a zsidókat azért gyűlölte, mert bár ők voltak a kiválasztott nép, félremagyarázták a kinyilatkoztatást, és Jahve képében saját bálványt faragtak maguknak (más naplójegyzetéből viszont az világlik ki, hogy a zsidókat magukat is gyűlölködőnek tartotta, akik el akarnak pusztítani mindenkit). A keresztény egyházakat szintén elutasította, mivel nézetei szerint a krisztusi tanítást magyarázzák félre, és dogmákat gyártanak. A történelemtől azt vallotta, hogy az egyes népek története, ezért világtörténelemtől beszélni félrevezető. A történelemben megkülönböztetett gyenge és erős népeket. A gyenge népekre Magyarország 1867 utáni történetét hozta fel példaként.

Szálasi 1940 szeptemberében, az Észak-Erdély visszatértét követő kormányzói amnesztia okán szabadult ki. Október elején fogadta őt Teleki Pál miniszterelnök, aki előtt kijelentette, hogy törvényes eszközökkel ugyan, de továbbra is a hungarizmus hatalomra jutásáért fog küzdeni, Teleki azonban nem vette őt komolyan. A kormánypárti sajtó mindeközben folyamatosan támadta a nyilasokat, akiknek egységpártja 1941. szeptember 14-én felbomlott, miután Pálffy Fidél és Baky László vezetésével több politikus is kilépett, és Imrédy Bélával karöltve megalapította a Magyar Megújulás Nemzeti-szocialista Pártszövetséget. Szálasi a következő évben az „ideológiai megtisztulás” jegyében több embert is kizárt a pártjából, melynek új neve Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom lett.

1943 folyamán Szálasi tétlenségre volt ítélve, Horthy nem volt hajlandó személyesen fogadni, pártja pedig taglétszámát és közérzetét tekintve is a mélypontra zuhant. Az ország német megszállása után is csak lassan változott meg a helyzete, mivel a kormányzó előbb Sztójay Dömét, majd Lakatos Gézáat tette meg miniszterelnöknek, a németek pedig folyamatosan türelemre intették. Horthy még a sikertelen kiugrási kísérlet után sem volt hajlandó őt kinevezni, és csak azután tört meg, hogy a németek megszarolták őt elrabolt fia életével.

A hatalomra került Szálasi sorkötelesnek nyilvánított minden 17–37 év közötti férfit, 12–70 év között pedig nemre való tekintet nélkül mindenki munkaszolgálatra kötelezetté vált. Fontosnak tartotta a szovjetek által még meg nem szállt területek teljes anyagi és személyi kiürítését, annak ellenére is, hogy ez kivitelezhetetlen volt. A németeknek vonakodott kiadni a „zsidó mun-

kaerőt”, és sokallta a kormányzó által a zsidótörvények hatálya alól mentesült zsidók számát, ezért a mentesítő okiratok felülvizsgálatáról határozott, a fővárosban pedig létrehozta a „nagygettőt”, illetve a „nemzetközi gettőt”, utóbbiba az ún. „védett házakban” (ahol a védőútlevéllel rendelkező zsidók tartózkodtak) élőket telepítették, de valójában innen is folyamatosan gyűjtötték össze és hajtották az embereket német munkaszolgálatra.

Szálasi a háború alatt végig rosszul mérte fel a hadi helyzetet, még 1945 márciusában is hitt a végső győzelemben, amikor már Ausztriába volt kénytelen menekülni az előrenyomuló szovjet csapatok elől. Májusban itt esett amerikai fogságba, Augsburgon keresztül szállították haza, és az egykori nyilas pártház, az Andrássy út 60. („Hűség Háza”) pincéjében tartották fogva. Hazaárulás, valamint háborús bűntett vádjával fogták perbe. Szálasi félreértve helyzetét, arra kérte Péter Gábort, a Politikai Rendészeti Osztály (PRO) vezetőjét, hogy a legfontosabb politikai pártok vezetőivel közölhesse elképzeléseit az ország újjáépítéséről, erre azonban nem nyílt lehetősége. 1946. március 12-én akasztották fel. A kötet utolsó fejezetében Paksra bemutatja a Szálasi-kultusz kialakulásának legfontosabb állomásait a szegedi bebörtönzéstől egészen a hungarista emigrációig, de szót ejt a világháborút követően Magyarországon létrejött ellenkultuszról is, és arról, hogy miként változott a történészek megítélése Szálásiról és mozgalmáról az 1950-es évektől napjainkig. Ez a fejezet tartalmi átfedésben áll a magyar szélsőjobboldalról szóló munka vonatkozó részeivel. A könyvet egy részletesen kidolgozott kronológia, valamint a Szálasi pártjait felsoroló lista zárja.

Paksra magyar nemzetiszocialistákról írott könyvének alapját *A magyar szélsőjobboldali elit az 1930-as évek elejétől 1945-ig* című, az ELTE-n 2012-ben megvédett doktori értekezése adta. A három könyv közül ez a legnagyobb volumenű munka: az előző két műnél lényegesen nagyobb terjedelmű, jobban kidolgozott, és Paksra gyakorlatilag ebben összegzi kilencéves kutatómunkája lényegét. A kötet a korábbiaktól eltérően ráadásul képanyaggal gazdagon illusztrált, mely a nagyszámú forrásközléssel egyetemben azt a célt szolgálja, hogy az olvasó minél inkább beleérezhesse magát a bemutatni kívánt korszak hangulatába.

A kötet három nagy tematikai egységre bomlik: részletes historiográfiai áttekintéssel indul, melyet a legfontosabb magyar nemzetiszocialista pártok történetének be-

mutatása követ, és egy rendkívül informatív függelék zár.

Mivel a magyar nemzetiszocialista mozgalmak történetével kapcsolatban napjainkig háromszáz, a témával önálló kutatási eredmények alapján foglalkozó tanulmány jelent meg (és ebben a számban nincsenek benne az összefoglaló munkák, valamint a semmiféle kutatáson nem alapuló publicisztikák, illetve a kérdést csak felületesen érintő művek sem), ezért Paksa a kutatástörténeti összefoglalóban aprólékosan tárgyalja a kérdéskör historiográfiáját a Horthy-korszaktól napjainkig. Lévai Jenő újságíró 1945 előtt és után publikált munkáitól kezdve tekintti át azt a folyamatot, miként jutott el a magyar történetírás a világháború végét közvetlenül követő évek diabolizálásától a Kádár-korszak lassú szakszerződésén át a legújabb kutatási eredményekig.

A magyar nemzetiszocialista szervezetek történetének tárgyalásakor kiemeli, hogy ez az irányzat 1944 végéig nem volt egységes, több kisebb-nagyobb frakcióból állt, amelyek számos módon igyekeztek elkülönülni egymástól: más jelképeket használtak, másként köszöntötték egymást, különféle színű pártegyenruhát viseltek, stb. Az olasz mintát követő fasiszta pártok ugyan már az 1920-as évek elején megalakultak hazánkban, a német nemzetiszocialistákat másoló irányzatok azonban csak az 1931-es választások idején jelentek meg. Az első jelentősebb nemzetiszocialista szerveződés Böszörmény Zoltán 1932-ben alapított Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja volt, ismertebb nevén a kaszáskeresztes mozgalom. Böszörmény következetesen bolsevistaellenes volt, a gazdasági válságot pedig a zsidóvagon szétosztásával orvoslta volna. Meskó Zoltán Böszörménytől eltérően kevésbé volt radikális, a fennálló politikai-gazdasági bajokért azonban ő is a zsidóságot okolta. A földkérdés rendezetlenségét a hitbizományi rendszer felszámolásával kívánta megoldani, de elképzelhetőnek tartotta a nagybirtokok részleges felosztását is. Pártja, a Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspárt, jelképéül a nyilaskeresztet választotta.

A nyilaskeresztesek sikerét viszont csak az garantálhatta, ha a párt működését finanszírozni tudják, ezért jól jött a számukra, amikor két arisztokrata, gróf Pálffy Fidél és a tekintélyes vagyonnal rendelkező gróf Festetics Sándor is csatlakozott hozzájuk. Az egység azonban nem tartott sokáig, mivel személyi ellentétek miatt Festetics kilépett, és mérsékeltabb programmal önálló pártot alapított (Magyar Nemzeti Szocialista Párt). Az 1935-ös választásokon így három na-

gyobb nemzetiszocialista párt indult: Böszörmény kaszáskeresztesei, Festetics nyilaskeresztesei, valamint Meskó és Pálffy nyilaskeresztesei.

A szétaprózódott nemzetiszocialisták a sikertelen választásokat követően még tovább erodálódtak: Meskót leváltották a pártja éléről, 1936-ban pedig Festetics pártja is kettészakadt, a kilépők Pálffy Fidéllel karöltve szerveztek új pártot (Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista [Nyilaskeresztes] Párt). 1937 augusztusában váratlanul elhunyt a szélsőjobboldali egységet propagáló Marsovszky György, a hónap végén pedig egy fővárosi időközi választáson elbukott a szélsőjobboldal jelöltje, ezzel megnyílt az út Szálasi Ferenc, az új vezéraspiráns előtt. Szálasi hívei körében már a szegedi börtönevei alatt az ártatlanul bezárt politikus nimbusza lengte körül, szabadulása után pedig nagy népszerűségnek örvendett. Mozgalmán kívül két nagyobb nemzetiszocialista tömörülés létezett még: Salló János Nemzeti Frontja, illetve Maróthy (Meizler) Károly Keresztény Nemzeti Szocialista Frontja. Mindkét politikus zsidóellenes, revizionista, a főbb termelési ágakat államosító programot hirdetett.

Az 1939-es titkos választások a nemzetiszocialisták megerősödését hozták, a képviselők 20%-át ők adták. A kormánypárt a képviselőjelöltek indításához szükséges magas kaucióval próbálta nehezíteni az ellenzéki jelöltek indulását, Teleki Pál miniszterelnök pedig egy választási beszédében meg nem nevezett politikai mozgalmak háttérében német anyagi támogatásról beszélt. Paksa szerint a nyilasok ugyan kaphattak kisebb-nagyobb német támogatást, de működési költségeiket alapvetően önerőből fedezték, mozgalmaik pedig rendszerint alulfinanszírozottak voltak.

A 1939-es választások eredményeit Paksa választókerületekre lebontva egy adatgazdag, jól áttekinthető térkép- és diagramgyűjteménnyel szemlélteti. A könyv fontos novuma, hogy a választásokon mandátumot szerzett képviselőket (majd később a Sztójay- és Szálasi-kormány tagjait is) a szerző egy történeti-statisztikai módszerrel, az ún. propozográfiával vizsgálja, amely a rendelkezésre álló minta különféle szempontok, de azonos kritériumok alapján felvett adatait adattárakba rendszerezi, és azok vizsgálatából von le következtetéseket. Paksa több aspektusból (életkor, családi állapot, vallási megoszlás, iskolai végzettség, társadalmi státus stb.) hasonlítja össze a nemzetiszocialista képviselőket a társaikkal, és arra a következtetésre jut, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem voltak lecsúszott egzisztén-

ciák, nem ritkán komoly szaktudással bírtak a szakmájukon belül, államigazgatási tapasztalattal azonban egyáltalán nem rendelkeztek. A többi párthoz képest a képviselők inkább voltak fiatalok, amit az magyarázhat, hogy a fiatalos-lendületes nemzetiszocialista jelölt hitelesebbnek tűnhetett a radikális, változást akaró választók körében.

A Teleki-kormány igyekezett meggyengíteni a szélsőjobb oldalt: nem adtak napilapengedélyt a legnagyobb nemzetiszocialista pártnak, a rendőrség fellépett a párt-egyruhát viselőkkel szemben, szétverték egy Szálasi melletti tüntetést, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter pedig a 3400/1938-as rendeletben megtiltotta az állami és köztisztviselőknek, hogy rendszerellenes szervezetek – nyilas pártok és a szociáldemokraták – tagjai legyenek (ezt 1940 szeptemberében visszavonták). Imrédy Béla 1940-es pártalapítása szintén kellemetlenül érintette őket, mivel Imrédy ideológiai okokból és személyes ambíciók miatt sem volt hajlandó egyesülni Szálasi pártjával.

Az ország német megszállását követően a Sztójay-kormány alárendelte a gazdaságot a hadiiparnak, és deportáltatta a zsidókat. Hatalomra kerülve Szálasi pedig belefogott a hungarista állam kiépítésébe az államszervezet radikális átalakításával és a totális

egypártrendszer bevezetésével. A zsidókat nem akarta kiirtani, de tervei szerint a háború végén el kellett volna hagyniuk a Kárpát-medencét a vagyonuk nélkül. A jelentősebb nemzetiszocialista pártok történetét bemutató részt Paksza a háborút követő népbíróvági ítéletekkel, valamint a prominens magyar nemzetiszocialista politikusok utóéletének ismertetésével fejezi be: voltak, akik kivégeztek (Hubay Kálmán, Szálasi Ferenc, Pálffy Fidél), voltak, akiket börtönbüntetésre ítélték (Meskó Zoltán, Festetics Sándor), mások külföldre távoztak (Henney Árpád).

Paksza ezt a kötetét is függelékkel zárja, mely tartalmaz egy részletekbe menő kronológiát, a fontosabb nemzetiszocialista pártok és szervezetek felsorolását, röviden összefoglalva a történetüket, valamint a magyar nemzetiszocialista sajtó katalógusát. A könyv döntő részben a nemzetiszocialista pártelittel foglalkozik, ezért hiányzik belőle a társadalmi bázisuk vizsgálata, és nem elemzi részletesen a szélsőjobb oldali képviselők parlamenti tevékenységét, felhasználásait sem. Ám e hiányosságai ellenére is igényes és fontos munka, melyet bátran ajánlunk a téma kutatói és a korszak iránt érdeklődők figyelmébe.

Gali Máté

SZÍNES ÉNEK

Zsigmond Andrea és tsai: *Mi kritika még?* *Színek és ének*

■ „Egy könyvhöz sosem egyből jutunk, szerzők és olvasók, hanem kis állomásokon át, és ha ezt tudjuk, talán jobban odafigyelünk az állomásépületekre. Hogy jól érezze magát bennük az utazó.” (154.) – Ez a recenzió is egy ilyen „állomásépület”, amely felhívja a figyelmet e méretében kis, ám annál tartalmasabb könyvre. Benne az olvasó igazi csemegéket, „kedvenc” részeket, mondatokat találhat – távolról sem csak a kritikáról és a színházról.

A teljességre való törekvés igénye nélkül írunk e könyvről, amelynek már külleme, szerkezete is arról árulkodik, hogy egy formabontó – emiatt pedig formateremtő –, izgalmas, változatos, fiatalos, „mai” könyv.

A szerző a hagyományos, a szakmai ortodoxia ismérveit felmutató kritika műfajá-

val nincs túlságosan „jóban”. Szenvedélyesen érdeklí viszont, „hogyan lehetne úgy értekezni a színházról, hogy az mind a színházi alkotóhoz, mind a nézőhöz/olvasóhoz, mind – előfeltevéseiben – a tudományos felismerésekhez közelebb álljon”. (287.)

A könyv hatvan fejezete a színházkritikus szerep határainak kereséséről és maximalissá tágitásáról szól különböző formájú, stílusú és tartalmú szövegek által. Benne a kritikus – mint egy színész – a lehető legtöbb szerepbe bújik, miközben teljes mértékben magát adja, megpróbálja újra és újra megfogalmazni feladatát és betölteni, illetve értékelni a körülötte zajló (színházi) életet.

A szövegek egy részét nem ő írta. De mindegyikhez köze van. Diákjai, ismerősei, a szakma nagyjai és névtelenjei – száznál is

többen – kiegészítik, segítik a gondolkodásában, munkájában.

A szerző többször rákérdez „betokosodott” szokások, formák, módszerek, helyzetek alkalmasságára, és azt szeretné, hogy a kritikusok beszéljenek másról (is), ne (csak) arról, amiről szoktak. „Ne az előadás cselekményét, szereplőinek viszonyát, változásait, díszletét, jelmezeit eszeteljük. Ne a rendezői koncepciót. [...] Vannak a produkciónak más aspektusai. Vannak a masinériában más emberek. Vannak másfajta szövegek.” (20.)

Egyik szerepében fordít, mert „beleszeret egy szövegbe, és nem lát más kiutat”. A lefordított drámában, Saviana Stănescu *Infănsno. Használatai utasítás* című színművében a színpadra lépő lány egy-egy nézőnek más-más női néven mutatkozik be. Tár-salag velük, érdeklődik, viccelődik, majd elárulja, hogy a vonatra vár, mert inná a vonatokat ablakán át nézelődni. De „nem kifele, habár az sem rossz, tájak töredékeit bámulni, hanem fordítva, kintről befele, az a nagy művészet... mert akkor emberek töredékeit látod. Egy fejet, egy könyököt, egy kézre nyomódott arcot, egy tarkót, egy nyakat, kendővel, egy másikat nyakkendővel, cigarettázó száját, jó nagy melleket, aztán kicsiket... emberdarabkákat, -szeltekéket... valódi puzzle... nagyon klassz... nem tudsz igazán különbséget tenni köztük. Megismer-ni még kevésbé tudod őket. De elképzeld őket, beszélgethetsz és barátkozhatsz velük.” (12.) Mindez a szerzőről árulkodik – másképp nem ezzel kezdené a könyvét. Elárulja, hogy a szerző szereti a különböző szerepeket, a változatosságot, a titkokat és a megfejtést, szeret látni és gondolkodni, összefüggéseket keresni, és főleg: szereti a költészetet, a megmozgatót, a gyönyörködte-tőt és az elgondolkodtatót.

A szerző a *Bánk bánt* is lefordította, pontosabban kivonatolta – eredeti román nyelvre. Egy másik fejezetben pedig számba vette a Matei Vişniec-fordításokat és -előadásokat.

Pálffy Tibor sepsiszentgyörgyi színész-től származik a könyv egyik alapszövege. Színészi munkájának *a maga számára* érvényes, szervesen egységes és működő rendszerét írja le. Ezt a rendszert, hogy követhetőbbé tegye, kulcsszavanként bontja ki. Így sem mindent értünk, de amit igen, az mintha egy titkos laboratóriumba engedne betekintést.

Az egyik írás röviden bemutatja a magyar nyelvterületen zajló színházi fesztiválokat – a célzatosság rögtön kiviláglik, hiszen e könyvben sok színházi fesztivál kapcsán íródott szöveggel találkozunk. Többségük (anno) fesztiválújságból „debütált”.

A kritikákat merész őszinteség, sőt vállalt elfogultság jellemzi. A sepsiszentgyörgyi TAMper2 „két (színészpárti) rendező összecsapását” beharangozó fesztivál kapcsán találkozunk például egy színész bírálásával: „Virgil Andriescu, aki Sándort játszta, ezennel tudja meg, hogy pocskék volt a *Csütörtökünne*pben. Mindent elrontott. (Belátható persze, hogy ez így erős túlzás, mármint hogy nélküle tökéletes lett volna az előadás, de a szerző ezennel nyelkedik abban, hogy a színész nem olvassa ezt, s a szerző így teljesen, kétségségetten őszinte és túláradó lehet.)” (67.) Gyakoriatk az ilyen, olvasónak szánt kiszólások, útmutatók, magyarázatok, figyelmeztetések. A tartalomjegyzék is ilyen: a hivatalos címet egy „zsigmondandis” követi, amelyből kiderül, mi is az igazi szerzői szándék. Íme: „Belém sajdukt, hogy nélkülem is szépen élsz – Láng Orsolya – *A kritikus szétszedi a költő verseit, és legszebb soraiból épít egy legót.*”

Kisvárdá kapcsán a szerző felszólal az öncélú és hatásvadász színpadi meztelenség ellen, és bátran kiáll többek közt Barabás Olga rendező mellett: „Miért baj, ha lírát látsz a színpadon? Vagy epikát? Ha érvényes. Így én. De ők nem és nem. Zsigerig ható dráma kell nekik. Megátalkodottak. Lehet valami igazuk.” (188.) Ugyanakkor meg is rója: „Persze, idegesít ez-az az előadásban, például miért a rendezőnek kellett terveznie a díszletet.” (188.)

Kisvárdáról a szerző fotóblogot is készít – fotók nélkül. Kivált azok a „képek” szerethetők, amelyek tárgyilagosan leírnak valamit, és *emiatt* láthatjuk magunk előtt.

A temesvári (eurorégiós színházi) fesztiválnaplóban a fesztivál közegéről ír, a hangulatról, egy-egy pillanatról, a városról, a színházépületről, a szerb büfésről és a lépcsőről.

A fesztiválokon zajló szakmai beszélgetések funkcióját is latolgatja, hiszen sok az általánosítás, a pletyka, a nagyotmondás, kevés az igazságkeresés és a mellbevágó őszinteség.

Humoros a diákokkal összeállított alternatív színházi szótár, amelynek szócikkei azokról a színházi helyzetekről szólnak, amelyekről nem szokunk beszélni. Például, tudják-e, mi a *színházi kommunikáció*: „Mitután a nő hosszasan kereste a csörgő telefonját, felveszi és idegesen elsutyorogja a vonal másik végére, hogy épp nem tudja felvenni.” (58.)

Ilyen szócikkek a gyergyószentmiklósi színházi kollokviumon is készültek. Így utólag nincs sok közünk hozzájuk, legfeljebb dokumentumértékük van, és ismertető jelleggel bírnak, de a következő szócikk mulat-ságos is: „Radu Macrinici – [...] 2. Nemzet-

közileg ismert román drámaíró, a nagybányai színház művészeti igazgatója. 3. Az egyetlen román zsűritag. A zsűri általában (mindig) magyarul beszél meg az előadásokat, ezért egy már híressé vált kijelentése a fesztivál alatt: »Most már érzem, milyen nektek!« (268.)

Egy többszerzős írás a kolozsvári Interferenciák fesztivál kulisszái mögé enged betekintést. Szót kapnak a szervező diákok, de még a technikus, az öltöztető és a jegyszédő is. Egy szervező lánynak az egyik előadáshoz harmincöt ágyat kellett kerítenie. Míg a város különböző intézményeitől nagy nehezen beszerezte, a lány már az ágyakkal álmódott. Végül minden sikerült, a rendező meghívta egy kávéra a lányt, aki úgy érezte: „hogy ezt akkor mindenképpen meg kell innom, annak ellenére, hogy soha nem kávézom.” (80.)

Máshol Tompa Gábor, Visky András és Nagy Noémi Krisztina a nemzetközi fesztiválról, illetve nyugati és itthoni színházi és civil hozzáállásokról beszél. A szerző pedig a fesztivál előadásainak kapcsán a tapsról – a formálisról, a szabályszerűről és a spontánról gondolkodik. Gondolkodik rossz előadás után is, sőt az talán még több gondolkodni valót ad.

A kolozsvári vonatkozású fejezetek közül az egyik összegzi a Koinónia Kiadó színházzal kapcsolatos kiadványait, megáll Andrei Șerban rendező önéletrajzi könyvénel, életénél, majd munkássága kapcsán a kolozsvári színházban játszott előadásairól „véleményez”. Egy másik írásban Silviu Purcărete *Gianni Schicchi*-előadása kerül górcső alá.

A Deszka-fesztivál egyik megbeszélésén a magyar drámák külföldi jelenlétéről esik szó: „A legtöbb drámaíró ott akad el [...], hogy nem talál, egész pontosan nem keres fordítót a darabjaihoz. Mintha szégyellni való lenne az önmenedzselés. Az alkotó arra vár, hogy fölfedezzék.” (137.)

A könyv interaktív: van benne színházi kvíz, keresztrejtvény, sőt sudoku is. Az első kvíz szórakoztató: „Hol tartja a jegypénztáros hölgy a fesztivál jegyeit? a. Páncélszekrényben; b. A háta mögötti szekrény második polcán; c. Kéznel.” (84.) A második kvíz: tizenhat mondat keres egy-egy szerzőt – érdekes, de iszonyú nehéz.

A talalós kérdéseknél előttünk vannak a válaszok is. Szerencsére – mert a nevek és utalások nem mindig érthetőek a színházi bennfentesség (a majdnem mindenki mindenkit ismer) miatt. A kötetben viszont ennek az a nagy előnye, hogy sokszor meglepően közvetlenek és őszinték a megnyilatkozások. Egy ötletes talalós kérdés: „– Mi a

közös a színészből és a kritikusból? – Mindkettőt karakterre fizetik.” (115.) Továbbá van lánckérdés, de még „színházi ima” is.

Aki pedig unja a betűket, annak van egy miniképregény, és aki facebookmániás, az viszontláthat egy kommentes, lájkolt bejegyzést egy előadásról. Egy másik fejezet gondolatfuttatás az internetről: „A széljegyzetemet kommentnek hívom... [...] Olvasó, szerkesztő, író, kritikus – mik vagyunk? Isa mindegyik vagyunk. Szétlapozhatatlanul. Szét vagy össze? Vessük össze. [...] Számoljunk azzal, hogy minden mozog. Inog, billen, folyik.” (241.) A szerző számba veszi a színházi vagy színházat is közlő (fontosabb magyar, román és magyarországi) folyóiratokat, lapokat és azok internetes oldalát, hogy ki mennyire veszi komolyan (magát), a netes felületét. A fesztiválújságról is ír, műfajáról, lehetőségeiről, olvasmányosabban, mint ahogy mi most itt tesszük.

Személyes emailváltással is találkozhatunk, ékezetek nélkül, címmel, dátummal, kukaccal, szmájlikkal, „ahogy kell”: „szia, Denes, a keszulo konyvecskemben az a celom, hogy mindenfele nem hagyomanyos kritikai format beletegyek, peldaul emailt, emailben kritizalast... :D nezd meg a fentit, ezt valasztottam ki, mitszolnal, ha beletennem igy? Vagy esetleg ha akarsz változtatni valamit... meredek egy kicsit, tudom, de na, gondold at ketszer is, facebookos kommentek is lesznek a konyvben meg mindenfele marhasag, persze esszek is, rendesebbek, na...? :D :D”. (247–248.)

A „mindenfele marhasag”-ot viszont, ha komolyan vesszük, értelme lesz, hiszen minden írás vélemény, ekképpen pozitív vagy negatív kritika, minősítés is. Mindig minden mondat(unk) irányít, elhíthet. Óvatosságnak kell lennünk? Vagy bátraknak?...

A játékos részek mellett és közben fontos, lényegre törő kérdések, válaszok húzódnak meg: „A műalkotások mindenfelére buzdítanak bennünket... [...] A műalkotás [...] csak odajön, és szemembe mondja. Illetve egy idő után te mérsz oda, hogy szemembe mondja. Rádásul tömegesen. Ezt hívod színháznak.” (106.) „...Színházi élményimnek nem a fotóim a mércéjük, a legszebbek eddig a fényképezhetetlenek voltak.” Bíró István, színházi fotós (104.)

A szerző megkérdez(tet): *Kell-e a színház, és ha igen, miért?* „...A színpad szabadságot ad a színésznek és a nézőnek is.” Farkas Lóránd, színész (98.), „...Because I can watch people without asking them for permission.” Patrice Pavis, színházelmélet-író (101.), „A színház párhuzamba állítja az életet önmagával. Kiléptet mindennapjainkból úgy, hogy közben saját, tágasabbá vált –

vagy tágasabbnak érzett – életünkbe lépünk vissza.” Bakk Miklós, politológus (103.)

Három fejezetet a *Mi teszi Önt boldoggá?* kérdésre válaszol. Az egyikben Szilágyi N. Sándor kognitív nyelvész fejt ki gondolatait, köztük a következőket: „Van úgy, hogy attól, hogy keresi a boldogságát, az ember nem ér rá olyasmit csinálni, amitől boldog lenne. Ezek nem nagy dolgok, tudja. De a nagy dolgok sokszor a jelentéktelennek tűnő dolgokban vannak.” (125.), „ha van az embernek egy jól megalapozott világnézete, akkor azzal jól el tud boldogulni” (128.). A másikban Horváth Andor irodalomtörténészről tudjuk meg – többek közt –, hogy a boldogságának legnagyobb mértékben a klasszikus zene a forrása, és „az, hogy az ember miben keresi a boldogságot, elválaszthatatlan attól, hogy mivel tud a mulandóság ellenében hatni, mi az, amit – az élet egészében gondolkodva – a vég általi meghatározottság tudatában, a halál ellenében állítani tud.” (163.)

A harmadik válaszadó éppen Zsigmond Andrea, akiről kiderül, hogy a Transindexben ő szerkesztette a *Mi teszi Önt boldoggá?* rovatot. Most nekiszegezik a kérdést, ő meg ilyeneket „kénytelen” válaszolni: „Ha benne tudok lenni egy pillanatban, ha mindig újra tudom fogalmazni magam (nem baj, ha gyakran ugyanazt a választ kapom) és tisztán felmérni adódó helyzetem. [...] Ha van egy másik ember, aki számára én én vagyok, követni tudja mindennemű mocanáimat, s ugyanakkor ő is kiterjeszti felém énjének határait. Mindezt bizalommal, úgy, hogy egyikünk se sérüljön szabadságában. És egyáltalán: ha a pillanatok nem elmúlnak, hanem megtörténnek.” (180.)

„Zsigmond Andreával” Kelemen Attila Róbert álnéven Láng Zsolt is elbeszélget, nem is akármikor: 2050 novemberében: „KAR: Kívülről ma is az látszik, hogy a székyföldi nők mélyebben a férfiak alárendeltjei, mint másutt. Hogy keményebben kiszolgáltattak. Kevésbé emancipáltak. ZSA: Ez a látszat. A székyelők igyekeznek *belesimulni* a környezetükbe, mert *mélyebben* élnek. Na, ez túl *patetikus*, húzza ki.” (219.; az „interjú” megjelent Láng Zsolt *A jövő emberei* című kötetében, magánkiadás, 2011. 146–160.)

Az az írás, amelyben a szerző nehézkes tudományos nyelven értekezik a kultikus-ságról, kakukktojásnak tűnhet. Kakukktojásnak tűnhet továbbá az a fejezet is, amelyben 10–13 éves gyerekek válaszolnak arra a kérdésre, hogy mi a kedvenc olvasmányuk,

(rajz)filmjük, és mit szeretnek benne. De egyik sem az, hiszen az egész könyv „kakukktojások” gyűjteménye, kísérletezés, keresgélés a kritika peremvidékén, olykor könnyed, játszadozó írásokkal. Ezek mögött viszont igen nagy az öntudatosság, szándékoság, komolyság – és kiváltképp az önirónia. Tudna ő mindvégig tudományos nyelven írni, csak nem volna érdemes és érdekes.

Némely írásból azt sem tudjuk meg, mikor és hol készült a tárgyalt előadás, sőt olyan is van, hogy csak asszociációkkal találkozunk: egy-egy tárgy-, személy-, hangulat-, mozdulatleírás, gondolatfoslány van előttünk. Miért ne lehetne ez is (elég) jó (valamire)? Hiszen nekünk is szabadságot, felszabadultságot és jelenlétet közvetít.

De a legsikeresebb fejezetek talán azok, amelyekben költőiség van. Az egyikben a szerző felrűg minden nyakkendő formát, és teljesen egyszerűen, szabadon, már-már költői képekben laudációt ír Orbók Ilonáról: „Szóval az van, mármint Loncival, hogy tetszik nekünk. Ahogy figyel. Ahogy a perceket bepezsgí. Ahogy lazázik. Itt egy Schlegel, ott egy vágy, amott egy kis E. A. Poe, egy összeérés, egy kinyílás, egy rettentően átlátható párhuzamos szerkezet. Ahogy megenget, ahogy felépít, ahogy belengi, amit. Hogy ez most hagyjuk, és ja, hogy ez talán, hm, érdekes. Egy könnyed mondat, s az oldalunkból szivárogni kezd a vér, vagy valami más.” (168–169.)

Egy másikban a szerző Sopotnik Zoltán költő stílusát méltatja: „Bátor leszel tőle, és tudni mered, amit tudsz.” (121.) Továbbá egy különleges vers születik Láng Orsolya verseinek „legszebb soráiból”.

Az egész kötetet a sokszínűség és többszemponúság is jellemzi. A 2000-es (zsbéki) *Bánk bán*-előadástól vall egy statisztika is: „Álltam fenn a várfalon tapsrendkor, s arra gondoltam: milyen fenségesen kezdődik a 20. születésnapom, hogy engem tapsolnak, egy Bocsárdi-előadásban...” (31.) Szót kap egy magyarországi kritikus is: (az előadást a szünet után elmosta a vihar) „a legdrámaibb *Bánk bán*, amit valaha láttam. Bocsárdi László rendezésébe belesegített az úristen.” (31.) De még a Zsbéki Színházi Bázis GPS-koordinátái is megtalálhatóak a könyvben!

S hogy végül is milyen a jó kritika és kritikus, illetve hogy *mi kritika még?*... Mi kifogytunk a betűből, de önkönk jól tudják, a válaszokat hol találják.

Kocsis Tünde